

A személyjelölés és az aposztrófé konstrukciói Kosztolányi Dezső *Számadás* című kötetében

1. Bevezetés az elméleti-módszertani keretről és a kulcsfogalmakról

A magyar líratörténet egyik legjelentősebb változását jelenti, és egyben kétségtelenül a legértékesebb változatok közé tartozó szövegeket hozta létre az a klasszikus modern és a késő modern korszak határán bekövetkezett versgrammatikai-poétikai, egyben szubjektum- és nyelvszemléleti fordulat, amely Kosztolányi és József Attila között a lírai beszédmód történetében végbement (vö. Kulcsár Szabó 1992; Kulcsár Szabó 2015). Az alábbiakban ennek az átmeneti időszaknak egyik legjelentősebb kötetét, Kosztolányi *Számadás*-át kívánom vizsgálni, azzal a szándékkal, hogy bemutassam e fordulatnak kognitív poétikai szempontból néhány különösen relevánsnak tűnő összetevőjét, ezen a szempontrendszeren belül is a személyjelölés grammatikai-szemantikai formáit és a fikcionális aposztrófé típusait helyezve a középpontba.

A kifejtendők alapvetéseként, elméleti értelmezési keretben való elhelyezéseként, még ha az utóbbi időszakban egyre inkább közismertté is váltak a kognitív nyelvészet és ezen belül a kognitív poétika bizonyos alapfeltevései, -tételei, szükséges röviden néhány, itt kiindulópontnak tekintett belátást, alapelvet rögzíteni. Így a kognitív nyelvészet elméleti keretéből a következőket (vö. pl. Geeraerts [ed.] 2006; Langacker 2008; Tolcsvai Nagy 2013; Tolcsvai Nagy [szerk.] 2017): a kognitív nyelvészet magyarázó elvének középpontjában a nyelv és az elme közötti kapcsolat áll, mivel ez a megközelítés a nyelvet a mentális megismerési rendszer részének tekinti; ennek megfelelően a nyelvi kommunikáció elsődleges célját valamilyen tapasztalat hozzáférhetővé tételében, valamilyen mentális tartalom létrehozásában látja, amely a közös figyelem középpontjába helyezéssel, a közös jelentésképzéssel valósul meg. A vizsgált nyelvi egységek leírásában meghatározó módszertani alapelvek a következő tételek: a nyelv használat és rendszer egysége; a kontextusnak alapvető szerepe van a nyelvi rendszer működésében; a jelentés elsődleges a formához, a struktúrához képest vagy legalábbis egyenrangú azzal, és megosztott abban az értelemben, hogy társas, interszubjektív nyelvhasználati eseményben konstruálódik meg. Kiemelkedő jelentőségű a prototípuselv módszertani figyelembevétel, alkalmazása is: a nyelvi kifejezések, szerkezetek kategóriáit a kognitív nyelvészet e lényegében nyitott, dinamikus kategorizáció elvei alapján írja le. A kognitív poétikának (bővebben, ill. összgezően l. pl. Stockwell 2002; Brône–Vandaele [eds.] 2009; Simon 2016; Domonkosi–Kuna–Simon–Tátrai–Tolcsvai Nagy 2018) az itteni téma szempontjából különösen jelentős háttérfeltevései és módszertani alapelvei közül a következők említendők: a szépirodalmi szövegek vizsgálatában kiindulópontot jelent a kontinuumelv, vagyis az a belátás, hogy a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat kontinuumot alkot. Ebből az is következik, hogy a szépirodalmi nyelv/nyelvhasználat és az abban megvalósuló jelentésképzés is csak interszubjektív folyamatként vizsgálható.

Az interszubjektivitás röviden a következőképpen értelmezhető: a kommunikáló felek egymást önmagukhoz hasonló olyan intencionális ágensnek tekintik, akik képesek egy triadikus viszonyrendszer (valaki valakinek valamire irányítja a figyelmét) keretében egymás figyelmét a világ dolgaira, eseményeire irányítani, és így képesek tapasztalataikat, tudásukat megosztani, valamint cselekvéseiket összehangolni (vö. és bővebben l. Sinha 2001; Tomasello 2002; Tátrai 2011). Tátrai (2011: 31) ezt a referenciális háromszöget a következő ábrával mutatja be szemléletesen, illetve a következőképpen értelmezi az idetartozó kulcsfogalmakat:

A **beszédfolyamatnak (diskurzusnak)** is nevezhető **közös figyelmi jelenet** teremti meg azt az interszubjektív kontextust, amelyben maga a szimbolizációs folyamat végbemegy. Az interszubjektív kontextus a közös figyelmi jelenet résztvevőit, illetve az ő fizikai, társas és mentális világukat öleli fel. A referenciális jelenet megfigyelése és megértése ugyanis megköveteli a nyelvileg explicitté tett világrepresentáció kontextuális értelmezését is, magát az egész interszubjektív megismerési viszonyrendszert a **diskurzusvilág** fogalma jelöli. A diskurzusvilág tehát magában foglalja a közös figyelmi jelenetet, az ennek keretében alkalmazásba vett nyelvi szimbólumokat, az azok segítségével megfigyelhetővé, megérthetővé tett referenciális jelenetet, valamint a köztük lévő viszonyokat. A **referenciális jelenet** pedig úgy értendő, mint a nyelvi szimbolizáció által mások számára is hozzáférhetővé tett világbeli jelenet, vagyis az a nyelvileg reprezentált esemény, történet, állapot, amelyre közös figyelmi jelenet két résztvevőjének, a megnyilatkozónak és a befogadónak a figyelme irányul.

A kognitív poétika egyik legfontosabb feltevése, hogy az interszubjektivitás a poétizálódásnak is lényegi összetevője, ennél fogva kitüntetett figyelmet fordít azokra a konstrukciókra, amelyek a lírai diskurzusokban a résztvevő személyek jelölését valósítják meg (vö. Simon 2016; Domonkosi–Kuna–Simon–Tátrai–Tolcsvai Nagy 2018). Az alábbiakban magam is a középpontba helyezem azt a szempontot, hogy Kosztolányi verseiben a személyjelölés konstrukciói hogyan járulnak hozzá a jelentésképzéshez, illetve a poétikai hatáshoz. A személyjelölés formáit mindenekelőtt a fikcionális aposztrofék aktusával összefüggésben

vizsgálom, mivel a lírai szövegeknek poétikai szempontból jellegadó sajátossága az azokban a tágabb keretként is érthető lírai beszédhelyzet, azaz a tényleges diskurzus mellett, azzal egyidejűleg, párhuzamosan konstruálódó fikcionális aposztrofikus diskurzus (vö. Culler 1981/2000; Tátrai 2012; Tátrai 2015; Simon 2016), így a vizsgált szövegekben megjelenő fikcionális aposztrofé itt szintén a vizsgálat kitüntetett jelentőségű tárgya. Hipotézisem ezzel összefüggésben egyfelől az a feltevés, hogy a *Számadás* verseiben a személyjelölés konstrukciói (a személyjelölésről l. Tolcsvai Nagy 2017: 430–5) lényegében Kosztolányi szubjektumfelfogása, -megjelenítése, -alkotása, illetve pontosabban a poétikai szubjektum megkonstruálásának módja szerint különböző nagyobb típusokat hoznak létre, mutatnak fel, és ezeknek a típusoknak a jellemzése érdemi módon hozzájárulhat a kötetegész és az egyes versek értelmezői-elemzői megközelítéséhez, másfelől pedig általánosan jellemzőnek tartom a kötetre, hogy azok szövegei, különösen az itt, a következőkben kiemelt szövegek így a referenciális összetettség növelésével hoznak létre különleges poétikai hatást.

Az egyes versek, személyjelölési konstrukciók vizsgálata előtt legalább röviden szükséges érinteni azt a kérdést is, hogy mennyiben tekinthető a *Számadás* kötet egy egységnek, mennyiben indokolt azt poétikai-szemantikai egésként, szöveggként vizsgálni. Magam ebben a tekintetben Németh G Béla (1985: 301) álláspontját fogadom el, és veszem alapul: „a kötet egésze is egységes jelentésű, ha tetszik, »üzenet-« vagy »befogadasegységet« képez, amelynek az egyes versek, miközben önmagukban is megállóan teljeseek, egyúttal elemei, részegységei”.

2. Verstípusok: az aposztrofikus dialógus és a lírai monológ konstrukciói

Az alábbiakban a személyjelölés konstrukcióiban megképződő közös figyelmi jelenetek, illetve a poétikai szubjektum konstruálásának tipikus módjai alapján a *Számadás*ban meghatározható alaptípusok közül ötöt fogok vizsgálni. Ezek röviden így jellemezhetők, illetve nevezhetők meg:

- önmegszólító versek,
- az aposztrofikus beszéd stabilizálhatatlan helyzetű (meg- vagy önmegszólítás),
- a befogadóhoz való közvetlen odafordulás konstrukciói: a hétköznapi konverzáció stílusát, dialógusát imitáló versek,
- megnevezett aposztrofikus megszólítottja van a versnek,
- nincs azonosítható aposztrofikus címzett.

Ezeknek a típusoknak az egyenkénti vizsgálata, azaz a specifikus, típusjellemző sajátosságainak a vizsgálata előtt érdemes kiindulópontként a versek megnyilatkozójához, a poétikai szubjektumhoz kötődő bizonyos közös jellemzőket is összegezni. Vegyük most ehhez alapul Németh G. Béla (1985: 301) fent idézett gondolatát: „a kötet egésze is egységes jelentésű”. Miben áll ez az egység? Mivel megkerülhetetlen, hiszen az egyes versekben megvalósuló lírai diskurzusok

során folyamatosan konstruálódó szubjektum felől közelítve is ez egyértelműen centrális téma: konceptuálisan-emocionálisan feldolgozandó léthelyzet, bár nem a direkt biografikus megközelítés szándékával, nem a biografikus magyarázat igényével, szükséges szólni a költő akkori élethelyzetéről. Közismert tény, hogy Kosztolányi 1933-ban veszi észre a végül is halálát okozó betegségnek, a ráknak az első jelét (l. pl. Kiss 1979: 550), innentől kezdve haláláig a közeli elmúlás rettenetével kell megküzdenie, ebből következően utolsó kötetének központi tárgya a halállal szemben „elfoglalható magatartás kialakítása. Az a néhány vers is, amely még közvetlenül nem kapcsolódik ehhez a tárgyhoz, közvetve, egy-két kivételtől eltekintve idecsatlakozik” (Németh G. 1985: 297–8). A lehetséges „elfoglalható magatartás”-okat, szerepeket számba véve (Németh G. 1985) négy nagyobb verscsoportot nevez meg: Ezek közül az első lényege „a lét intenzitásának felfokozásával, életteljességgel, ha mindjárt csak egy percnyivel is szembeszegülni a megsemmisüléssel, legyőzni a nem-lét totális ürességét” (i. m. 302). Idetartozik szerinte a *Hajnali részegség*, az *Őszi reggeli*, az *Esti Kornél éneke*, a *vad kovács*, a *Harsány kiáltások*, A második domináns magatartás és szerep a halált előrejelző szenvedés és a kényszerű végesség tudatának sztoikus bölcsességű és méltóságú elfogadása. Ez jelenik meg a *Bologna* és a *Marcus Aurelius* című versekben. A szerepek harmadik csoportjára viszont éppen a menekülés ösztöne, gesztusa jellemző: „az álomba, az idegen vidéken spontán élőknek, tudattól nem kínoztaknak képzelt lakói helyzetébe való átképzés. Főleg azonban a gyermek- és ifjúkor védett s a végsőkre még nem gondoló biztonságába átlépés” (i. m. 305). Ez jellemző az első szerepet is megjelenítő *Hajnali részegségre* vagy a *Szeptemberi áhítatra*. A negyedik verscsoport szerepei a közös emberi sorshordozás, a közös emberi létvállalás magatartásformái. Ez jelenik meg a *Számadás* címadó ciklusának hét szonettjében és az *Ének a semmiről* című költeményben. Ezek a szerepek nyilvánvalóan szoros összefüggésben vannak a poétikai szubjektum megkonstruálásának az egyes versszövegek személyjelölési formáiban, típusaiban megjelenő jelentésrétegeivel, az alábbiakban ebből következően magam is tekintettel leszek ezekre az összefüggésekre: vonatkozik ez a párhuzamokra, vagyis arra a kérdésre, hogy mennyiben esnek egybe, mennyiben párhuzamosak ezek a konstrukciók a Németh G. Béla által megállapított szerepekkel, és arra is, hogy mennyiben keresztezik a más szempontból felállított típusokat, és végül főként arra, hogy mennyiben képesek poétikai és szemantikai szempontból releváns új jellemzőket feltárni.

2.1. Önmegszólító versek

Ahogy erre Németh G. Béla (1966/1982: 133) is rámutatott az önmegszólító vers-típusról szóló nevezetes, sokszor idézett tanulmányában, a *Számadás* egyik fontos verscsoportját adják az önmegszólító versek. Mindenekelőtt a kötet szerkezetében is kitüntetett helyet elfoglaló, kötetindító és címadó szonettkoszorú említendő itt, de a záró vers, az *Ének a semmiről* vagy a szintén sokszor elemzett, a recepcióban

is kiemelkedő helyet elfoglaló *Esti Kornél éneke* is önmegszólító. Elsőként nézzük meg most közelebbről a kötet legelső versét, a szonettkoszorú első darabját:

Most már elég, ne *szépítgesd*, *te* gyáva,
nem szégyen ez, *vallj* – úgyis vége van –
boldog *akartál* lenni és hiába,
hát *légy*, mi *vagy*: végképp boldogtalan,
inkább egészen és kínzó-csigába,
mint félig így, alkudva oktalan,
ne félj, *számár*, ki szenved, nincs magába,
vagytok ti itt a földgolyón sokan.
Térdelve, föltárt hassal, láncra kötve,
templomba, kórházakba, börtönökbe
lassan vonul a roppant karaván,
siess te is oda, igaz *körödbe*
s – égő kanóc – lobogj velük örökre
elégedetlenség szent olaján.

A vers két jól elkülönülő szerkezeti-szemantikai egységből, két viszonylag bonyolult szerkezetű összetett mondatból áll (ennek a beosztásnak az árnyalására alább még visszatérek). Az első egység első tagmondata csak egy már folyamatban lévő, fikcionális aposztrofikus diskurzus részeként, folytatásaként értelmezhető, vagyis a megnyilatkozónak a fiktív figyelmi jelenet másik résztvevője: a *szépítgesd* ige személyragjával deiktikusan jelölt, majd névmással (*te*) is megnevezett te által, azaz az aposztrofé címzettje által eddig mondottakra vonatkozó visszautalásaként, minősítéseként, általánosabban: reagálásaként. Az *elég* névszói állítmányt a potenciális bővítményekkel kiegészítve ugyanis ilyesféle, az aposztrofé aktusával megszólított „beszédpartner”-től eddig „hallott” kijelentésekre vonatkozó reakciókat, minősítéseket konstruálhatunk az értelmezésben: *most már elég (volt) (ez) a (fajta) beszéd, elég (volt) a mentegetődzés* stb.; vagy természetesebben, határozói bővítményekkel: *most már elég volt a szépítgetésből, most már elég volt az önáltatásból* stb. A *szépítgesd* ige elsődleges figuráját (trajektorát) a személyraggal megjelöli, de a diskurzus értelmezése szempontjából kulcsszerepű másodlagos figura (landmark) nincs kidolgozva, ez is befogadói kiegészítést kíván, ez például a *sorsod, helyzeted* tárgyak odaértésével történhet. Az értelmezésnek ezek a viszonylag jól körülhatárolható lehetőségei a szövegfeldolgozásnak abból az általános sémájából adódnak, hogy bár a befogadó a szöveget a megértés folyamatában főképpen az elemek lineáris, egymásra következő elrendezéseként fogja fel, de az elemeket a sorrendi helyzettől függetlenül is egymásra vonatkoztatja ebben a folyamatban, tehát a különböző szövegösszetevőket vissza- és előreutalóként is feldolgozza (vö. Tolcsvai Nagy 2006: 68). A jelen esetben ez azt jelenti, hogy a *szépítgéssel* ellentétes, szinte megnyilatkozásra való *vallj* felszólítást, az élet-hez való különböző viszonyokat konceptualizáló *boldog akartál lenni, légy, mi vagy: végképp boldogtalan, alkudva oktalan* stb. elemeket egy koherens értelem-szerkezetben helyezi el. Az első egység mindezek alapján a következő, a lírai

diskurzus szempontjából lényegi elemeket rögzíti: a versszöveg egy már folyamatban lévő, belső vitaként zajló diskurzus szakaszaként értelmezhető, amelynek tárgya a létezéshez való viszony autentikus megformálása.

A szonett szövegében a második személyű, az aposztrofikus jelenet címzettjére utaló, a címzett személyét megkonstruáló nyelvi elemeket, egységeket emeltem ki. Ezeket közelebbről vizsgálva először is megállapítható, hogy pusztán a grammatikai elemekből, azaz a személyragokból, birtokos személyjelből, a névmási személydeixisből és a metaforikus főnévi elemekből (*számár; égő kanóc*) közvetlenül nem vezethető le az, hogy ebben az esetben önmegszólításról van szó, azaz a megszólítás címzettje azonos magával a beszélővel. Mi szól mégis amellet, hogy a részben deiktikusan jelölt, részben közvetlenül megszólított (*gyáva, számár*) te azonos lenne a beszélő énnel, azaz magával a lírai alannyal? Elsőként is magára a lírai beszédhelyzetre utalhatunk, vagyis arra, hogy a befogadói tapasztalat és így az erre épülő befogadói elvárás szerint a lírai mű karakterisztikus jegye, műnemspecifikus sajátossága a személyesség, így a befogadás premisszájának tekinthető a közlésben foglaltak lírai alanyra való (vissza)vonatkoztatása. A versbeli én és az egyes szám 2. személyű alakokkal megképzett te „dialógus”-a ilyen értelemben még az önmegszólító vers esetében is „dominánsan” monológszerűként értendő: „Ahol a költemény valamely Te-hez van címezve vagy a kérdést és a választ két beszélő szerepre osztja, netán az önmagával folytatott párbeszéd látszatát kelti, a lírai beszéd dominánsan ott is monologikus marad” (Jauss 1984: 433; idézi Kulcsár Szabó 1997: 264 is). Másrészt, szintén a lírai művekhez fűződő befogadói tapasztalatokból kiindulva, arra is utalni kell, hogy maga ez a verstípus a líraértésben konvencionált, feldolgozása megleghezősen begyakorlott, automatizált, mivel „megformálódása messze visszanyúlik a líra múltjába”, a magyar líratörténetben Arany korától már általános, a Nyugat első nemzedékének idején pedig „korjellemző” (Németh G. 1966/1982: 106), így az értelmezésben a benne megjelenő személyviszony az átlagos befogadó számára is könnyen hozzáférhető. Emellett még olyan az önmegszólító versként való azonosítást támogató tematikai jegyeket is említhetünk, mint a válsághelyzettel való szembenézés, a tanácsadó-didaktikus jelleg és ezzel összefüggésben a felszólító modalitás kulcsszerepe (vö. Németh G. 1966/1982).

A létezéssel és a halállal való szembenézés általános tematikai keretén belül az ember izoláltságának, illetve közösséghez való viszonyának feldolgozása áll a vers középpontjában. Németh G. (i. m. 136) ezt ezzel a heideggeri „képlet”-tel, élménnyel látja rokonnak: „A kiáltó: a létező, magát aggasztva világba vetettségében (már benne létében), a maga létezhetéseért... A fölszólító éppen ez a létező, fölszólítva a maga a legsajátabb létezhetésére. Mégpedig a többiek (az átlag) világába hullott ember kiáltása által fölszólítva (a már-velük lévők szorongó világában).” A személyjelöléseket vizsgálva azt látjuk, hogy a Heidegger-féle felfogástól, amely szerint az ember a világba belevetett ittlét, Kosztolányi verse a közösséghez való tartozás tudata, vállalása felé halad, ebben jelölve meg a létezés és az elmúlás megélésének, elfogadásának egyedül adekvát lehetőségét. A szöveg személyjelöléseiben ez az egyes szám 2. személytől a többes szám felé

haladó szaliens tendenciában jelenik meg. Soronként haladva és a verset e tendencia szerint két egységre tagolva ez a következőképpen mutatható be:

1. táblázat. A személyjelölés konstrukciói

Csak E/2. sz. – izolált szubjektum	<i>szépítgesd, te</i> (E/2.) <i>vallj</i> (E/2.) <i>akartál</i> (E/2.) <i>légy, vagy</i> (E/2.) (...) (...) <i>ne félj</i> (E/2.)
T/2. sz. E/3. sz. E/2. sz. + csoport jelentésű fn.-ek, ill. + comitativusi névmás – a szubjektum mint egy közösség része	<i>vagytok ti</i> (T/2.) (...) (...) <i>vonul</i> a roppant karaván (E/3. + csoport jelentésű metaforikus fn.) <i>siess te</i> is oda, igaz körödbe (E/2. + csoport jelentésű fn.) <i>lobogj velük</i> örökre (E/2. + comitativusi [társhatározói szerepű] T/3. sz. névmás) (...)

A személyjelölés konstrukciónak a fenti táblázatban foglalt tanulságai alapján a korábban említett szerkezeti-szemantikai tagolás is termékenyen árnyalható. Ha a mondat szerkezeteket vesszük alapul, egy **majdnem** szimmetrikus 8 (sor) + 7 (sor) szerkezetet kapunk, ha viszont a személyjelölésből indulunk ki, az látható, hogy a vers szerkezete nem majdnem, hanem **tökéletesen** szimmetrikus. Ez a szempontunkból most nem esztétikai jelentőségű tény, hanem az a tagolás rámutat arra, hogy a vers fordulópontja, tengelye a *vagytok ti* nyelvi szerkezet, amely versbeli, középponti elhelyezkedésével ikonikusan is leképezi annak a fordulatra a jelentőségét, amely a személyiség izolált felfogásától egy közösség részeként való értelmezéséig vezet. (A 7+7-es tagolást az is alátámaszthatja, hogy a „tengely” másik oldalán a *vagytok ti [sokan]* szemantikai ellentétéként a *magába* határozó helyezkedik el.)

1. Most már elég, ne *szépítgesd, te gyáva*,
2. nem szégyen ez, *vallj* – úgyis vége van –
3. boldog *akartál* lenni és hiába,
4. hát *légy*, mi *vagy*: végképp boldogtalan,
5. inkább egészen és kínzó-csigába,
6. mint félig így, alkudva oktalan,
7. *ne félj, számár*, ki szenved, nincs magába,
8. ***vagytok ti*** itt a földgolyón sokan.
9. Térdelve, föltárt hassal, láncra kötve,
10. templomba, kórházakba, börtönökbe
11. lassan *vonul* a roppant karaván,
12. *siess te* is oda, igaz *körödbe*

13. s – *égő kanóc* – *lobogj* velük örökre
14. elégedetlenség szent olaján.

A szonettkoszorú további verseit ezeknek a tanulságoknak a felhasználásával vizsgálva a következő lényeges jellemzőket emelhetjük ki: egyes darabokban a személyiség lehetséges szemléleti egyensúlyát, a „harmóniát”-t az E/2. személyű formák és a 3. személyű konstrukciók kiegyensúlyozott aránya reprezentálja, mint például a 2. szonett következő részletében:

Nem *vagy magad* – jobb *néked* erre, *hidd el*,
sok furcsa ember **néz** bámulva *rád*,
nem **üdvözöl téged**, nem **istenít fel**,
nem **göngyöli a lelkét** sem *alád*,
csak *rád tekint* fásulva, tompa hittel,
rokon közönnyel, s néha kezét **ád**

(Számadás, 2. szonett)

Másutt a figyelem áttevődik a szenvedők „nagy család”-jára, ez az inkluzív többes szám első személyű szerkezetek dominanciájában látható, mint például a következő részben:

Ki adna másképp inni a betegnek,
ha nem *mi*, kik álmatlanul *ülünk*,
támadna hívő, vértanú, eretnek,
ki egy rögeszmén részegülve csüng,
látnák-e a vénlányt, kit félrevetnek,
ki sírna, ha nem hallaná *fülünk*...?

(Számadás, 4. szonett)

Ebből a szempontból az igazi szintézisnek azok a bonyolultabb szövegkonstrukciók tekinthetők, amelyekben a személyjelölések egy olyan összetett szövegértelmezésszerkezetet hoznak létre, amelyben egymás mellé kerül az elválasztott, izolált egyénként létező (E/2. személy, dőlttel jelöltem), a többi ember közösségével (T/3. személy; félkövérrel jelölve) szembeállítva értelmezett személyiség és a közösségi perspektíva (T/1. személy; dőlttel és félkövérrel):

No *lásd, maradj*, árvák között az árva,
maradj közöttük, állj meg végre itt,
nem kérve semmit és semmit se várva:
ezen a te igaz testvéreid,
idézd fel őket dolgozószobádba,
adj villamosabb életet **nekik**,
s ha majd *megéled* a sok néma lárva,

a *te szavad* **ők** még megérthetik.
Megértenek *téged* s **őket** *megérted*,
 kiket *sirattál*, **sírni fognak** *érted*,
 hisz **végzetük** egy **nékik** és **nekünk**,
 kik **eldobáltunk** minden harci vértet,
 nem **veszhetünk el**, **minket** kard se sérthet,
 nincs semmi sem, amit **elveszthetünk**.

(Számadás, 6. szonett)

Mint erre fent is utaltam, Németh G. Béla (1966/1982: 133) a *Számadás* fontos önmegszólító versei között említi a kötetzáró verset, az *Ének a semmiről* és *Esti Kornél énekét* is. Mindkét nagy vers alapos elemzést igényelne, de erre most nincs mód. Röviden azonban legalább annyit érdemes itt megjegyezni, hogy ezek a költemények a személyjelölés szempontjából lényegesen különböznek a fent vizsgált szonettciklustól. Az *Ének a semmiről* például nem a te megszólításával, nem az egyes szám 2. személyhez való odafordulással vagy – mint ezt a *Számadás* első verse esetében láttuk – az azzal folytatott diskurzus továbbvitelével kezdődik, hanem „klasszikus” lírai monológgal, az egyes szám 1. személyű igék elsődleges figurájaként és a birtokos szerkezetekkel is a lírai ént helyezve a figyelem középpontjába:

Amit ma *tartok*, azt *elejtem*,
 amit ma *tudtam*, *elfelejtem*,
 az *arcomat* *kezembe rejtem*,
 s *elnyúlok* az üres sötétben,
 a mélyen-áramló delejben.

Sőt, mint ahogyan ezt az alábbi példákban a névmások sűrű előfordulásából láthatjuk, a további szakaszokban is az én marad a figyelem fókuszában:

Annál mi van, a semmi ősebb,
 még *énnekem* is ismerősebb...

Én is öröktől ebbe voltam,
 a semmiségre ráomoltam...

A vers így „vegyes szerkezetű” ebből a szempontból, önmegszólítónak csak az utolsó két szakasz értelmezhető:

Ha *félpsz*, a másvilágba *írf át*,
verd a halottak néma sírfját,
tudd meg konok nyugalmuk írfját,
 de nem felelnek, úgy felelnek,
 bírjuk mi is, ha **ők** kibírfják.

Pajtás, *dalolj* hát, *mondd* utánam:
 Mi volt a mi bajunk korábban,
 hogy nem jártunk a föld porában?
 Mi fájt *szivednek* és *szivemnek*
 Caesar, Napoleon korában?

Sőt azt is meg kell itt jegyezni, hogy még a fent kiemelt egyes szám 2. személyű szerkezetekkel jelölt te sem csupán „önmegszólított”-ként értelmezhető. E tekintetben magam is inkább Kulcsár Szabó Ernő (2016: 59) érvelését tartom helytállóknak: „Az Ének a semmiről »pajtás[a]« felszólítottként, de még a többes szám első személybe foglalt »másik« gyanánt is kívül van helyezve a szöveg nyelvi cselekvésének terén. A humboldti értelemben ez a »te« [...] olyan »ő«-nek bizonyul, aki a »nem-én« körén kívül lényegében mindenki mást megtestesíthet.” Kulcsár Szabó (i. m. 67) itt Humboldt-nak (2002⁹: 202) arra a – szempontunkból is fontos – gondolatára utal, hogy „míg az én és az ő belső és külső észlelésen alapul, a te-ben a választás spontaneitása rejlik. Utóbbi [a te] is egy nem-én, de nem úgy, mint az ő, minden létező szférájában, hanem egy másikban, mely a hatás általi közös cselekvés szférája”. A „hatás általi közös cselekvés szférája”-nak, vagyis a közös figyelmi jelenetnek eszerint nem részese ez a te, ekkor pedig önmegszólításról sem beszélhetünk. Ezt az értelmezést támaszthatja alá a 4. szakasz második felének személyjelölése is, illetve a személyjelölés hiánya:

tanulni sem kell, tudjuk ezt rég:
eltűnni és feküdni holtan.

A *tanulni (sem) kell* főnévi igenév + segédige szerkezet a számot és a személyt csak formálisan jelöli, azaz vonatkoztatható első, második és harmadik személyű trajektorra is (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 346), bár itt a következő tagmondat igéje alapján leginkább többes első személyű vonatkoztatást kaphat a befogadói feldolgozásban (‘tanulnunk sem kell’), viszont a következő sor főnévi igenevei megint csak nem dolgozzák ki az elsődleges figurát, így általános érvényűvé, mindenkire vonatkoz(tathat)óvá teszik a halálra utaló kijelentést: *eltűnni és feküdni holtan*.

Az *Esti Kornél* éneke sem prototipikus önmegszólító vers (vö. Németh G. 1966/1982: 133), először is azért nem, mert a cím közbeiktat még egy megnyilatkozót (*Esti Kornél*), a lírai diskurzus tényleges megnyilatkozója ezzel idézőként határozza meg magát, aki egy másik beszélőnek, *Esti Kornél*-nak az *énekét* közvetíti (Érfalvi Anna [2012: 12] szerint „a vers egyes szám első személyű lírai alanya [...] Esti Kornéllal folytat »párbeszédet«”). Az is specifikus jegy, hogy a lírai alanyra a szöveg felszólításai csak közvetetten, metonimikusan vonatkoztathatók: az aposztrófé megszólítottja ugyanis a dalom, amely nem az ént, vagyis a referenciapont-szerkezet referenciapontját, hanem a célpontot (target) nevezi meg. Közvetetten azonban ez megszólítás mégis a lírai alanyhoz vezet, tudniillik a dal csak a személyjelölés feldolgozása révén válik referenciálisan azonosíthatóvá:

Indulj *dalom*,
 bátor *dalom*,
 sápadva nézze röptöd,
 aki nyomodba köpköd:
 a fájdalom.

Az önmegszólító versek kapcsán végezetül arra a kérdésre is térjünk ki, hogy miért, mennyiben tekinthető aposztrofénak az önmegszólítás, és ha annak tekinthető, miben áll specifikussága. Abban az értelemben mindenképpen aposztrofikus jelenetről beszélhetünk, hogy a tényleges befogadótól elfordulva a megnyilatkozó a lírai diskurzus keretében, azzal tehát párhuzamosan, egy másik figyelmi jelenetet is megkonstruál. Specifikus azonban abban ez az elfordulás, hogy **nem valaki vagy valami máshoz** történik, hiszen a megnyilatkozó **önmagához** beszél, a megosztott, kvázi kívülről szemlélt és az ebből a külső nézőpontból adódó tapasztalatok diskurzusbeli megosztása által újból megképezni kívánt szubjektumrészhez. Ebben az értelemben a fiktivitás is specifikusan értelmezhető, hiszen a megszólító mellett, eltérően a „klasszikus” aposztrofikus figyelmi jelenettől (gondoljunk például a távol levő kedvessel vagy egy elvont fogalommal, például a Szabadsággal, Reménnyel való diskurzusra) a megszólított is szükségszerűen „jelen” van. További specifikus jegynek tekinthető az, hogy míg a prototipikus hétköznapi kommunikáció és jelentős részben a szépirodalmi kommunikáció interszubjektív viszonyrendszere is háromtényezős, tehát ez a triadikusság jellemzi: (1) valaki (2) valakinek a figyelmét (3) valamire irányítja (Tátrai 2011), itt a figyelem nem egy harmadik valakire vagy valamire irányul, „a színpadra állított esemény”, azaz a referenciális jelenet (vö. Tolcsvai Nagy 2018) szereplője maga a „megosztott” poétikai szubjektum. Legfeljebb egy olyan „fikcionális” értelmezés engedhető meg, hogy a (1) beszélő a (2) hallgató figyelmét (1–2: megosztott) önmagára irányítja, ahol is a „hallgatói én”, énrész a maga érzelmeivel, véleményével, szándékaival stb. van ugyan a figyelem középpontjában, de mivel saját érzelmeivel, véleményével, szándékaival stb. erre reflektál a „beszélő én”, ilyen értelemben mindketten szereplői, részesei a referenciális jelenetnek.

2.2. Meg- vagy önmegszólító versek: az aposztrofikus beszéd stabilizálhatatlan helyzete

Mint azt a fentiekben is láthattuk, az önmegszólító versnek tartott vagy első közelítésben annak tűnő szövegek önmegszólító jellege nem mindig igazolható egyértelműen. Ez vonatkozik például az *Ébredés* vagy a *Ha negyvenéves...* című költeményekre is. Nézzük most meg ebből a szempontból az utóbbit, a *Számadás* egyik legjelentősebb versét:

Ha negyvenéves *elmúltál*, egy éjjel,
 egyszer *fölébredsz* és aztán sokáig
 nem *bírsz* aludni. *Nézed* a szobádat

ott a sötétben. Lassan *eltűnődöl*
 ezen-azon. *Fekszel*, nyitott szemekkel,
 mint majd a sírban. Ez a forduló az,
 mikor az *életed* új útra tér.
Csodálkozol, hogy föld és csillagok közt
éltél. *Eszedbe* jut egy semmiség is.
Babrálsz vele. *Megúnod* és *elejted*.
 Olykor egy-egy zajt *hallasz* künn az utcán.
 Minden zajról *tudod*, hogy mit jelent.
 Még bús se *vagy*. Csak józan és figyelmes.
 Majdnem nyugodt. Egyszerre *fölsóhajtasz*.
 A fal felé *fordulsz*. Megint *elalszol*.

Mint a vers kiemelt egyes szám 2. személyű személyjelölései mutatják, a figyelmi és a referenciális jelenetből a te szerepe van egyértelműen a fókuszban. Ennek a jellemzőnek a kapcsán Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi-monográfiájában mint általában is jellemző jegyről szól „az önmegszólítás és az általános alany egymásbajátsztatás”-áról, a *Ha negyvenéves...*-ről pedig azt állapítja meg, hogy ebben az utóbbinak (vagyis az az általános alany) jut a döntő szerep (Szegedy-Maszák 2010a: 396). Az általános alanyként való értelmezés grammatikai szempontból valóban indokoltnak tűnhet, hiszen az egyes szám 2. személyű alakok tipikus kifejezőeszközei az általános alany, különösen közmondásokban, például: *Lassan járj, tovább érsz!*, de az ilyenféle egyszerű hétköznapi kijelentésekben is, mint például: *Nem tudhatod, mit hoz a holnap* (vö. pl. Tátrai 2011: 131). Szintén ugyanerről a versről szólva azonban Kulcsár Szabó Ernő (2015: 187–8) részben vitatva és árnyalva is Szegedy-Maszák véleményét, részletesen – és itteni, azaz a személyjelölést és az aposztrófé aktusát előtérbe helyező szempontunkkal lényegileg egybeeső megközelítéssel – éppen azt mutatja be, hogy ebben a költeményben az aposztrófikus beszéd **stabilizálhatatlan helyzetű**, tehát az egyes szám második személyű konstrukciók meg- vagy önmegszólításként is felfoghatók: „a vers retorikai alanyát az aposztrófé lírai alakzata itt a beszélő és a megszólított közti grammatikai viszonyok rögzítettsége ellenére sem kényszeríti a kizárólagos önmegszólítás beszédszerepére. Azaz a szövegnek hangot kölcsönző beszédétől sem asszertív, sem szemantikai úton nem követeli meg azt, hogy a megszólított grammatikai más(od)ik személyt arra az alanyra korlátozza vagy vonatkoztassa vissza, amelytől a megszólítás származik. Másképpen fogalmazva: miközben a közlés grammatikai alanya alakilag elkülöníthetetlen marad az aposztrófált másiktól, a beszéd vokatív rendjében mindvégig érvényesül az az elválasztottság [...] a *Ha negyvenéves...* versbeszédét **a megszólítás és az önmegszólítás kitörölhetetlen különbségének felfüggesztése** uralja, úgy tartva mégis egyensúlyban a tapasztaló és tudó/sító, észlelő és megállapító látószög érzékelhető, de grammatikailag jelölhetetlen eltéréseit, hogy mondás és megszólítottság elkülönültsége nem képezi le a külső és belső, megfigyelt és átélt világ ellentétező antropológiai konstrukcióit” (a kiemelés tőlem: P. J.).

2.3. A befogadóhoz való közvetlen odafordulás konstrukciói

A személyjelölés poétikája szempontjából különösen figyelemre méltóak a *Számadás*nak azok az „alulretorizált”, de mégis rendkívüli poétikai-esztétikai teljesítményt mutató versei is, amelyekben Kosztolányi „az eszmét cserélő odafordulás, a tépelődő kérdezés, a köznapi konverzáció hangnemében szólal meg, azt emeli magas költészetté” (Németh G. 1985: 310; vö. még Kulcsár Szabó 2015: 185). Ilyen, a befogadóhoz való közvetlen odafordulás van jelen a *Hajnali részegség*-ben, a költő egyik legtöbbre értékelt versében. Próbáljuk most megközelíteni azt, hogy miképpen járulnak hozzá a személyjelölés idetartozó konstrukciói „a mű megrendítő esztétikai hatásának kivételességé”-hez (Kulcsár Szabó 2017: 48). Már mindjárt kiindulásként szükséges leszögezni, hogy a közvetlen odafordulás csak az egyik szál a vers összetettebb poétikai szerkezetében, amely a „csevegő-familiáristól az elbeszélő-jelenetezőn át egészen a harsány expresszivitásig” (Kulcsár Szabó 2017: 53; vö. még Fűzfa [szerk.] 2010) integrálja a különböző szólamokat. A mű jelentésrétegeinek összegző igényű áttekintéséről most lemondva (erről részletezően l. Kulcsár Szabó i. m.), szempontunkból az tűnik kiemelendőnek, hogy a közvetlen odafordulás beszédhelyzete a jelentésképzésben azért játszik központi szerepet, mert a befogadó számára olyan fikcionális figyelmi jelenetet hoz létre, amely közvetlensége, hétköznapi ismerőssége által a külső szemlélő, a (tényleges) befogadó számára a diskurzushoz való hozzáférésnek egy olyan lehetőségét kínálja fel, amely képes közvetlen, kvázi személyes élményként megjeleníteni azt a lírai alany által megélt és közvetített transzcendentális élményt, amelynek tartalma abszolút elvont és rendkívüli mértékben komplex, hiszen az „a teljes, az egyetemes léttel azonosulás s még inkább talán a létintenzitás transzcendálása az egyedi létnél magasabb és mélyebb szférába. Sejtelve, vágya, reménye annak, hogy az egyén élete, az itt beszélő véges élete is nemcsak része, de megnyilvánulása is a létezés lényegi és örök összetartó és mozgató erejének, erőinek” (Németh G. 1985: 312).

A közvetlen odafordulás konstrukciói közül a *Hajnali részegség*ből elsőként a versindító két mondat emelhető ki:

Elmondanám ezt néked. Ha nem unnád.

E két mondat személyjelölései a következőképpen konstruálják meg az aposztrofikus figyelmi jelenetet: az *Elmondanám* ige – szórendi helyével is – az egyes szám első személyű személyraggal jelölt lírai énre, illetve közvetlenül az általa végzett cselekvésre, azaz beszédre irányítja a figyelmet, ugyanakkor a személyes névmással (*néked*) jelölt, fogalmilag ki nem fejtett te is a diskurzust befolyásoló, pontosabban potenciálisan azt befolyásolni, akár megakadályozni képes résztvevőként konceptualizálódik, a feltételes mód mellett szerepének jelentőségét az is jelzi, hogy a második mondatban csupán ő jelenik meg: *Ha nem unnád*. Az aposztrofikus címzett folyamatos bevonását a vers további részeiben egyrészt a rá vonatkozó személyjelölő, másrészt az aposztrofikus figyelmi jelenetre más-keppen utaló interperszonális metafunkciójú nyelvi elemek valósítják meg:

Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?

Te ismered a házam,
s ha emlékezni tudsz a
hálószobámra, azt is tudhatod,
milyen szegényes, elhagyott
ilyenkor innen a Logodi-utca,
ahol lakom.

de – mondhatom – ha így reá meredhetsz,
minden lakás olyan, akár a ketrec.

De fönn, barátom, ott fönn a derűs ég...

Szóval bevallom néked, megtörötten
földig hajoltam, s mindezt megköszöntem.

Nézd csak, tudom, hogy nincsen mibe hinnem...

úgy érzem én, barátom hogy a porban,
hol lelkek és göröngyök közt botoltam,
mégis csak egy nagy ismeretlen Úrnak
vendége voltam.

Érdemes itt röviden arra is utalni, hogy a vers nem minden egyes szám második személyű igealakja, névmása az aposztrofikus jelenetnek a fentiekben jellemzett címzettjére vonatkozik, a következők az – e versben kisebb teret kapó, közbeékelte – önmegszólítást konstruálják meg:

Egyszerre szóltam: hát te mit kerestél
ezen a földön, mily kopott regéket,
miféle ringyók rabságába estél,
mily kézirat volt fontosabb tenéked,
hogy annyi nyár múlt, annyi sok deres tél
és annyi rest éj,
s csak most tűnik szemedbe ez az estély?

A Hajnali részegség értelmezéséhez (is) termékenyen hozzájárulhat az, ha – mint erre Szegedy-Maszák (2010b) is felhívja a figyelmet – a vers vizsgálatában figyelembe vesszük kötetbeli helyét, nevezetesen azt, hogy a *Halotti beszéd* és az *Ének a semmiről* között szerepel, és ezzel összefüggésben azokat a viszonyokat, amelyek e szövegek között léteznek. A személyjelölésnek, illetve az aposztrofikus figyelmi jelenetnek a stílus és az értelemképzés más aspektusai szempontjából is lényeges rokonságát láthatjuk például a megszólítások hasonlóságában: *feleim*, *Édes barátaim*, *barátom* (kétszer is), *Pajtás*. A beszélő és az aposztrofikus címzett között létrejövő

viszony, a közvetlen odafordulás viszonya ezekben az esetekben nemcsak a főnevek fogalmi jelentéséből, stílusértékéből, hanem a szoros összetartozást kifejező birtokos személyjelölésből és a 2. személyű alakok alkalmazásából magyarázható.

2.4. Megnevezett aposztrofikus megszólított

Viszonylag nagy és viszonylag heterogén csoportot alkotnak azok a versek a *Számadásban*, amelyekben az aposztrofikus megszólított explikált megnevezést kap. Példaként említhető itt az *Életre-halálra*, az *Európa*, a *Beszélő boldogság*, a *Vörös hervadás*, az *Ilona*, a *Kiáltás*, az *Anyám* és valószínűleg a legismertebbként a *Marcus Aurelius*. Jelen tanulmány nem vállalkozhat most ennek a típusnak az átfogó jellemzésére, így csak néhány sajátosságot emel ki.

Szembetűnő vonulatot alkotnak azok a versek, amelyekben a poétikai szubjektum megkonstruálása egy közösséghez való viszony konceptualizálására épülve történik meg, így lesz megszólított egy, a lírai alany számára fontos közösség egésze (a magyarság: *Életre-halálra*; *Európa*) vagy a legközelebbi közössége, családja egy tagja (például *Kiáltás*, *Anyám*). A *Vörös hervadásban* viszont a természeti szféra egy perszonifikált és ily módon a lírai alany helyzetével analogikus-metaforikus viszonyba kerülő eleme a megszólított:

Erdő,
dércsípte lombod ájultan vonaglik.
Meghalsz,
reád lehellt a vörös hervadás.

Nagy változatosságot mutatnak az idetartozó versek abból a szempontból is, hogy hol jelenik meg bennük az aposztrofikus megszólítás: van, amikor közvetlenül a vers elején, máskor viszont csak késleltetve, a vers középső szakaszában, de az is előfordul, hogy csak a költemény végén történik meg a megszólítás. Az *Európának* mindjárt az elején, részletes kifejtéssel, variált formában is, ismétléssel és névmási jelölésekkel is hangsúlyozva:

Európa, hozzád,
feléd, tefeléd száll szózatom a század
vak zűrzavarában,
s míg mások az éjbe kongatva temetnek,
harsány dithyrambba én *terád* víg,
jó reggelt köszöntök.

Ó, *ősi világrész,*
te régi, te rücskös, te szent, te magasztos,
lelkek nevelője, illatokat és ízt
szűrő, csodatévő, nagyhomlokú, könyves,
vén *Európa*.

A *vad kovács* című vers esetében viszont a megszólítás, az aposztrofé aktusa csak egy leíró-elbeszélő rész után, új szakaszt nyitva következik be, ez az egyes szám 3. személy és az egyes szám 2. személy közötti váltást jelenti a személyjelölésben:

A vad kovács, a szenvedés,
sötét pöröllyel *döngöl* engem,
szikrázva visszanézek, és
kormos dalát *ővéle* zengem.
Beh jó nekem, hogy nem kell élni,
csak az üllőre ráalélni,
engedni szépen, mit se tenni,
csak fájni így és várni, lenni.
Verj, vad kovács, világfutóvá,
érzéstelenné és meredtté,
tökéletessé és tudóvá,
kemény, fájdalmas műremekké.

2.5. Nincs azonosítható aposztrofikus megszólított

Az itt tárgyalt versek ötödik csoportjában nincs jelölt megszólított, az aposztrofikus jelenet így nem rekonstruálható. Idetartozóként említhető például a *Szeptember elején*, a *Szavak a társaságban*, az *Osvát Ernő a halottaságyon*, a *Száz sor a testi szenvedésről*, az *Őszi reggeli*. Ezek közül, e típus példaként vegyük most közelebbről szemügyre az *Őszi reggelit*:

Ezt hozta az ősz. Hús gyümölcsöket
üvegtálon. Nehéz, sötét-smaragd
szőlőt, hatalmas, jáspisfényű körtét,
megannyi dús, tündöklő ékszerét.
Vízcsöpp iramlík egy kövér bogyról,
és elgurul, akár a briliáns.
A pompa ez, részvétlen, derült,
magába-forduló tökéletesség.
Jobb volna élni. Ámde túl a fák már
aranykezükkel intenek nekem.

A vers első egységének (az első nyolc sornak) jellegadó sajátossága a személydeixis hiánya: sem a figyelmi jelenet beszélőjét, sem hallgatóját nem jelöli nyelvi elem. Az emberi szféra jelenlétének hiányát a természeti kizárólagos jelenléte ellenpon-tozza, ugyanakkor ez a szerkezeti-szemantikai egység is már részben a megszemélyesítő jellegével (*hozta az ősz, ékszerét* stb.; a megszemélyesítéshez l. Simon 2018), részben az archetipikus szimbolizációval és végül a szövegegészben majd az analogikus-metaforikus értelmezés lehetőségét megkapó igékkel (*iramlík, el-gurul*) előkészíti a verszárlatban megfogalmazó jelentéseket. Az első egység utol-

só, ige nélküli mondata összegzi és állóképpé merevíti a jelenetet. Részben éppen ezért is, a kontraszt miatt olyan hatásos a zárlat végzetes tragikuma, de a megfigyelt jelenettől való elfordulás éles szemantikai váltásából adódó hatást tovább növeli a rendkívül tömör megfogalmazásban egymás mellé állított általános és egyes-személyes itteni elrendezése. A *Jobb volna élni* mondat igeneves szerkezete ugyanis még mindig nem dolgozza ki az elsődleges figurát, bár az így kifejezett vágyat már – ugyan még mindenki másé mellett – interpretálhatjuk a versbeli megnyilatkozó (saját jövőjére vonatkozó) vágyaként. Mintegy ikonikussá válik így a zárlat: a megmászhatatlan, elkerülhetetlenül bekövetkező, közeli személyes elmúlást, a véget versbeli elhelyezkedésével is kiemeli az egyes szám első személyre rámutató névmás, a *nekem*. Ezzel a jelentésszerkezettel is összefüggésbe hozhatjuk azt, hogy a versnek nincs aposztrófikus címettje: a költemény az emberi létezésnek azt a végső és végletes szakaszát formálja meg nyelviileg, amikor már csak a monológ az adekvát kifejezésforma, hiszen az énnak magányosan, egyedülként kell szembenéznie jövőjével: halálával.

3. Összegzés

A fentiekben Kosztolányi Dezső *Számadás* című kötetének új szempontú, kognitív poétikai megközelítésére tettem kísérletet. Ennek során főképpen a személyjelölés és a lírai diskurzus aposztrófikus összetevőjének vizsgálatára fókuszáltam. A tanulságok összegzésként megállapítható, hogy Kosztolányi kötete az itt alkalmazott szempontok szerint is rendkívüli gazdagságot mutat mind formai szempontból, mind a jelentésképzést tekintve. Ebből is következően az itt bemutatott tipizálás nem tekinthető lezártnak. Öt fő típust mutattam be, ezeket viszonylag zárt egységként kezelve, ugyanakkor itt az összegzésben mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a prototípuselvnek megfelelően ezek valójában nyitott kategóriák. Köztük átfedések is vannak, ezeknek az árnyalt bemutatását csak egy további vizsgálat alapján lehet kifejteni. A tanulmány részben felhasználta a korábbi irodalomtudományi szakirodalom eredményeit is, így annak mindenekelőtt az önmegszólító versre vonatkozó megállapításait. Úgy tűnik, a kognitív politikai megközelítés eredményei képesek tovább árnyalni az idetartozó meglátásokat, és főleg a legújabb Kosztolányi-elemzések (l. pl. Kulcsár Szabó 2015; 2016) meglátásait is felhasználva, azokhoz csatlakozva rámutatni arra, hogy itt sem tiszta típusokkal kell számolni, sőt éppen a komplex, átmeneti kategóriák a jellemzőek, bizonyos versekben például többféle plauzibilis értelmezése is van az aposztrófikus jelenetnek. Azt is fontos megjegyezni, hogy további belső tagolás lehetséges az itt bemutatott kategóriákon belül. Végül soron azonban nem az itt még előtérben lévő típusok a fontosak: ezek valójában (egyfelől) csak az egyes szövegekhez és (másfelől) a kötetegészhez való elemzői-értelmezői hozzáférés eszközei, tehát nem a célként kezelendők.

A bevezetőben említett a klasszikus modern és a késő modern határán történt versgrammatikai-poétikai és egyben szubjektum- és nyelvszemléleti fordulatra vonatkozó tanulságok közül azt lehet itt kiemelni, hogy a személyjelölés, illetve

az aposztrófikus eljárásokra irányuló elemzés is azt mutatja, hogy Kosztolányi újfajta versbeszédet valósít meg a *Számadás*-ban. A klasszikus modernség század eleji, esztétizáló-retorikai líranyelvével szemben ugyanis itt – különösen a recepció által is legtöbbször tartott versekben – dominánsak azok a versek (típusok), amelyekben a közvetlen, nemegyszer „hétköznapias” aposztrófikus odafordulás, megszólítás, stílusválasztás valósul meg. Ugyan az utolsóként vizsgált verscsoportban nincs azonosítható aposztrófikus megszólított, és ezzel Kosztolányi viszszaér a „klasszikus” monologikus vershez, ám ennek a típusnak a szerepe adekvát módon csak a kötet egészében értelmezhető, azzal a léthelyzettel összefüggésben és abban a (kötet)szövegstruktúrában, amelyben megjelenik. Ez egyébként természetesen minden itt tárgyalt verscsoportra érvényes: ezek poétikai szerepe, jelentősége csak a kötet egész szerkezetében közelíthető meg adekvát módon.

Végezetül érdemes arra is kitérni, hogy a Németh G. Béla (1985) által a *Számadás*-ban megjelenő szerepek szerint felállított és a bevezetésben tárgyalt négy nagyobb verstípussal milyen összefüggésben vannak az itt megállapított és bemutatott csoportok. Elsősorban a kereszteződés látszik, hiszen például ha a Németh G. által tárgyalt első csoportot összevetjük az itteni megközelítés eredményével, azt látjuk, hogy az ott együtt szereplő *Hajnali részegség*, *Őszi reggeli*, *Esti Kornél éneke* és *A vad kovács* itt más-más poétikai kategóriába került, éppen eltérő jellemzőik hangsúlyozódtak. Ugyanakkor például a *Számadás* című ciklus itteni elemzése éppen azt támasztja alá, más szempontokból, amit Németh G. Béla is megállapított a hét szonetról.

SZAKIRODALOM

- Brône, Geert – Vandaele, Jeoren (eds.) 2009. *Cognitive poetics: goals, gains and gaps*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Culler, Jonathan 1981/2000. Aposztrófé. *Helikon* 370–89.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes – Simon Gábor – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Poétikai mintázatok korpusz alapú kognitív stilisztikai kutatása. A Stíluskutató csoport kutatási terve. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Linceum Kiadó, Eger, 211–22.
- Érfalvy Livia 2011. *Kosztolányi írásművészete. Poétikai monográfia*. Gondolat Kiadó, Veszprém.
- Geeraerts, Dirk (ed.) 2006. *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Humboldt, Wilhelm von 2002⁹. Ueber die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues (1827–1829). In: Humboldt, Wilhelm von: *Werke in fünf Bänden III. Schriften zur Sprachphilosophie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Jauss, Hans Robert 1984. *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Kiss Ferenc 1979. *Az érett Kosztolányi*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 1992. A kettévált modernség nyomában. A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. In: Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő (szerk.): *„de nem felelnek, úgy felelnek”*. A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs.
- Kulcsár Szabó Ernő 1997. Költészet és dialógus. A lírai művek befogadásának kérdéséhez. *Literatura*, 256–69.
- Kulcsár Szabó Ernő 2015. A jelentés története az irodalmi műalkotásokban. A beszéd szerepe nyelvi valósága a Ha negyvenéves... esztétikai tapasztalatában. *Magyar Nyelvőr* 139: 183–91.

- Kulcsár Szabó Ernő 2016. Boldogan és megtörötten? A „fenséges” alakzatai a Hajnali részegség esztétikai tapasztalatában. *Alföld*, 48–69.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. University Press, Oxford.
- Németh G. Béla 1966/1982. Az önmegszólító verstípusról. In: Németh G. Béla: *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Németh G. Béla 1985. Az elgondolhatatlan álorcai. A szerep jelentősége Kosztolányi Számadásában. *Századutóról – századelőről*. Magvető Kiadó, Budapest, 292–313.
- Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Simon Gábor 2018. A megismerés szemantikai sémái József Attila leíró költeményeiben. *Magyar Nyelvőr* jelen számban.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. Routledge, London, New York.
- Szegedy-Maszák Mihály 2010a. *Kosztolányi Dezső*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Szegedy-Maszák Mihály 2010b. A Hajnali részegség jelentésrétegei. In: Füzfa Balázs (szerk.): *Hajnali részegség*. Savaria University Press, Szombathely, 133–52.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2012. Az aposztrof és a dalszövegek líraisága. In: Sziksziné Nagy Irma (szerk.): *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 197–207.
- Tátrai Szilárd 2015. Apostrophic fiction and joint attention in lyrics. A social cognitive approach. *Studia Linguistica Hungarica* 30: 105–17.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 64–90.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–499.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Személyjelölés a személytelenítő lírában. Pilinszky költészetének egy poétikai jellemzőjéről. *Magyar Nyelvőr* jelen folyóiratszámában.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

Pethő József
főiskolai tanár
Miskolci Egyetem

SUMMARY

Pethő, József

Constructions of person marking and apostrophe in Dezső Kosztolányi's *Számadás* ('The final account')

The present study makes an attempt at approaching Dezső Kosztolányi's volume of poetry entitled *Számadás* ('The final account') with a novel, cognitive-poetical method, in the course of which it focuses on person marking and lyric apostrophe. The paper presents the poems in the volume in five distinct groups: (1) self-addressing poems, (2) when the apostrophic speech (other-addressing or self-addressing) is of unstable situation, (3) when the poems directly address the apostrophic addressee, imitating the style of everyday conversations, (4) when the addressee of the poem is named and is apostrophic, and (5) when there is no identifiable apostrophic addressee. According to the

prototype principle, the study handles these categories as open ones, calling attention to overlaps and complex variations. The paper also reflects on earlier studies in poetics and criticism, partly corroborating them and partly offering new approaches. Based on the lessons drawn from the study of person marking, new perspectives and interpretations are feasible especially in the case of what are called self-addressing poems.

Keywords: lyrics, cognitive poetics, person marking, apostrophe, self-addressing poem